

БОЈАНА ПАВЛОВИЋ
Византолошки институт САНУ, Београд
bojana.pavlovic85@gmail.com

САВЛАДАРСТВО ЈОВАНА V ПАЛЕОЛОГА *

Упркос увреженом мишљењу да Јован V Палеолог за живота Андроника III није био очев савладар, у раду се показује да је наследник Андроника Млађег понео титулу βασιλεὺς убрзо по свом рођењу. То би, уосталом, био сасвим логичан потез Андроника III, који је, будући исувише крхког здравља, желео да осигура наслеђе престола свом малолетном потомку. Осим тога, чини се да је пракса царева из дома Палеолога била да своје најстарије синове проглашавају за савладаре у веома раном узрасту зато што је требало осигурати легитимитет новој владарској породици, као и спречити да престо пређе у руке чланова бочне гране династије.

Кључне речи: Јован V Палеолог, савладар, савладарство, проглашење, Андроник III Палеолог, Јован Кантакузин

Despite the overall opinion that John V Palaiologos was not a co-ruler while his father, Andronikos III, was alive, this article tends to show that the successor of Andronikos the Younger was bestowed the title of βασιλεὺς shortly after his birth. This would, in fact, be a rather logical act of Andronikos III, who, due to his fragile health, sought to secure the throne for his minor offspring. In addition, it seems that it was a practice of the Palaiologan emperors to proclaim their eldest sons as co-rulers, at a very early age, because of a strong need to ensure the legitimacy to the new ruling family, as well as to prevent the passing of the throne into the hands of the members of the side branch of the family.

Keywords: John V Palaiologos, co-ruler, co-rulership, proclamation, Andronikos III Palaiologos, John Kantakouzenos

* Рад је настао као резултат рада на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византској историји* (ев. бр. 177032) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Одавно је познато да је институција савладарства, чији се почеци дају јасно уочити и у рановизантијској епохи, свој особит израз и еволуцију доживела у последњим столећима постојања Царства, у доба владавине династије Палеолог. Стога нимало не изненађује чињеница да је цар на позицију савладара најчешће постављао најстаријег сина, чиме је јасно желео да означи свог легитимног наследника, будући да у Византијском царству није постојао документ којим се право наслеђивања регулисало. Такође не изненађује ни то што су се, управо у време владавине породице Палеолог, на престолу византијских василевса могла наћи и два савладара, разуме се, са важним разликама у титулатури. Тако је, још од времена Михаила VIII, почело да се устаљује да први савладар може носити и титулу *автoκρατoρa*, док је други носио само титулу *василевса*.¹ То је, међутим, имало везе и са два одвојена догађаја, две одвојене церемоније, које су озваничавале овлашћења савладара. Ради се, наиме, о чину проглашења и крунисања, између којих је пролазио одређени временски период. Пракса царева из дома Палеолог, чини се, била је да себи рано проглашавају савладаре, чак и онда када су они били свега неколико година стари. То је био резултат потребе да се наследник видно истакне и означи, како би се учврстила власт Палеолога упркос многобројним проблемима који су били везани за начин њиховог доласка на престо (трон је узурпирао Михаило VIII), као и због недовољно јасно дефинисаног принципа наслеђивања. Чини се, међутим, да је једини изузетак у овом смислу био цар Јован V Палеолог (1341–1391), за кога се до сада у науци сматрало да за очева живота није био ни проглашен ни крунисан за савладара.² Ипак, такво тврђење дало би се ревидирати одређеним подацима из извора, који недвосмислено указују на ранији почетак *василије* Јована V. На његово савладарство упућивала би и чињеница да је Андронику III Палеологу, због постојања јаке опозиције његовој власти, био приоритет да што пре обезбеди наследника. Стога је неопходно најпре се осврнути на неколико личности које су претиле да угрозе цареву власт пре рођења његовог сина, приликом цареве изненадне болести 1329/1330. године.³

Као главна претња наследству престола, у списима Нићифора Григоре и Јована Кантакузина, издвајају се царева мајка, Рита Марија, царев стриц, деспот Константин, и царев деда, Андроник II Палеолог. Наиме, иако је цар Андроник III старање о својој супрузи, Ани Савојској, и свом нерођеном детету⁴ поверио Јовану Кантакузину, кога је прогласио заштитником и вођом (*προστάτης καὶ ἡγεμόν*) Ромеја,⁵ постојала је опасност да неко од незадовољних царевих рођака

¹ *Χριστοφίλοποῦλου*, Περί τὸ πρόβλημα Π, 496; *Осйројорски*, Сацаровање, 186–187.

² *Осйројорски*, Сацаровање, 183, нап. 6; *Χριστοφίλοποῦλου*, Ἐκλογή, 190; *Ферјанчић*, Савладарство, 340.

³ О цареве болести посебно детаљно приповеда Кантакузин, *Cant. I*, 370. 10–388. 8. Има индикација да је то била хронична маларија, *Lascaratosis*, Fatal disease, 106–109.

⁴ Најстарије дете Андроника III била је Ирина, која је рођена 1330. године, те је највероватније да је царица Ана, у току болести Андроника III, била у другом стању и да се рођење наследника очекивало. О Ирени Палеологини в. *Рагућ*, Јован V, 80–81, нап. 37.

⁵ *Cant. I*, 391.7–393. 24.

посегне за освајањем власти. Због тога су историчари, а особито Јован Кантакузин, у својим списима настојали посебно да истакну да је цар Андроник своју мајку изоставио из питања наследства, иако се двојица историчара разликују по питању детаља које том приликом износе.

Нићифор Григора, експлицитно помиње да, у току цареве болести, ниједном речју нису били поменути ни стари цар Андроник ни Рита Марија, да би се избегли немири у Царству, будући да су доместик и царица-мајка већ дуже време били у непријатељским односима. Ситуација се, међутим, додатно компликовала чињеницом да је Рита Марија, само мало времена иза тога, усвојила Сиргијана Палеолога (εἰσποιεῖται τὸν Συργιάνην),⁶ коме је поверена управа у Солуну, у коме је царица-мајка настојала да себи и њему обезбеди пуну подршку.⁷ Кантакузин, међутим, у потпуности прећуткује природу односа између Рите Марије и Сиргијана, а његова приповест о овим догађајима веома је занимљива.

Према наводима цара-писца, Андроника Млађег је, док је лежао на самртничком одру, Теодора Кантакузина, Кантакузинова мајка, три пута упитала да ли има шта да нареди по питању Рите Марије, на шта је цар, разуме се, три пута одговорио: „Ништа.”⁸ Број понављања питања везаног за судбину Рите Марије, чини се, није случајно изабран, иако је Кантакузин покушао то да објасни чињеницом да цар, због болести, није добро чуо. Наиме, број три у православној традицији, као број којим се исказује и Света Тројица, јесте симболичан и сведочи о важности онога што се изговори. Стога би се посредно дало закључити да је Кантакузин овим желео посебно да нагласи да је Рита Марија, а тиме и свако ко је био у директној вези са њом, још и пре 1341. године, потпуно изостављен из питања наследства престола. Таква Кантакузинова тврдња добија своје пуно значење надаље у цареве приповести када он као царичине главне присталице поименце наводи Алексија Апокавка и Сиргијана Палеолога, који су покушавали да сломе углед великог доместика, те су, преко царице-мајке, настојали да га дисквалификују код василевса.⁹

Дакле, питање наследства престола и положаја „управитеља над ромејским стварима” додатно се компликовало чињеницом да је Рита Марија око себе имала фракцију младих и енергичних Ромеја, који су, како се показало, озбиљно претили да угрозе власт како Андроника III, тако, касније, и Јована V Палеолога. Да ли је и каква је права Рита Марија уистину могла поседовати тешко је рећи, али је важно подвући да је у неком тренутку могла имати значајну подршку у остварењу својих циљева који су били супротстављени циљевима великог

⁶ О употребљаваној терминологији везаној за усиновљење в. *Macrides, Kinship by Arrangement*, 110.

⁷ Greg. I, 439. 12–441. 4.

⁸ Cant. I, 395. 17–22. В. такође и Johannes Kantakouzenos, *Geschichte II*, нап. 108 и нап. 109, 192–193.

⁹ Cant. II, 89. 1–93. 4.

доместика. Познато је, уосталом, да су једно време царица-мајка и Михаило IX столовали у Солуну, другом граду Царства, те би њен сукоб са великим доместиком вероватно могао проузроковати озбиљан раскол унутар Царства. Иако се ништа прецизније не може рећи о јачини подршке коју је Рита Марија могла имати у Солуну, познато је да је устанак зилота 1342. године у пуној мери показао колику је опозицију Јован Кантакузин у том граду имао.¹⁰ На крају, не треба заборавити да је Алексију Апокавку, управо једном од царичиних подржавалаца заиста и пошло за руком да озбиљније угрози положај Јована Кантакузина, али и Јована V Палеолога. Са Сиргијаном Палеологом цар се сурово обрачунао, што је резултовало нестанком његовог противника са политичке позорнице након што га је 1334. године, на реци Галик крај Солуна, убио Сфранцис Палеолог, иза чега је свакако стајао сам василевс Андроник.¹¹

Следећи вид опозиције Андронику III могао је доћи од његовог стрица, деспота Константина Палеолога, који је пуштен из притвора приликом цареве болести да би, потом, једноставно нестао, како помиње Григора, када се појавило пророчанство које је дозвољавало могућност да нови цар буде управо деспот.¹² Иза деспотовог изненадног нестанка, међутим, стајао је највероватније Јован Кантакузин, који наводи да је дао да се царев стриц сакрије у подземне одаје, како би га спасио од евентуалне смрти, па је тада пуштен глас да је деспот побегао из затвора, те да се том приликом и удавио.¹³

Осим Рите Марије и деспота Константина, постојала је још једна личност која је могла озбиљно угрозити власт како василевса, тако и његовог нерођеног наследника. У питању је био царев деда Андроник II Палеолог. Његов евентуални повратак на престо је осујећен тиме што је примио монашки постриг, али је важно приметити да се искази двојице историчара о том питању у потпуности разликују. Наиме, док Нићифор Григора наводи да је Андроник II делимично својевољно, а делимично и против своје воље, обукао монашко одело, по налогу који му је дошао од протостратора Теодора Синадина,¹⁴ Кантакузин саопштава да је Андроник II решио својевољно да се замонаши, да се не би помислило како он жели да се врати на престо у случају да његов унук умре.¹⁵ То, међутим, није био крај Андрониковим мукама. Према наводима Нићифора Григоре,

¹⁰ У литератури је већ довољно истакнуто да устанак зилота у Солуну не треба посматрати као борбу сиромашних слојева становништва против аристократије, будући да су припадници и једне и друге стране долазили из веома угледних породица. Тај догађај се, стога, у новије време с правом перципира као сукоб између Апокавкових и Кантакузинових присталица, *Malatras*, "Social aspects", 99–116.

¹¹ О убиству Сиргијана Палеолога в. *Рагућ*, Сфранцис Палеолог, 14; *Павловић*, „Ромејска историја”, 231–233.

¹² Greg. I, 441. 4–14.

¹³ Cant. I, 396. 15–399. 10.

¹⁴ Greg. I, 441. 14–442. 6.

¹⁵ Cant. I, 399. 11–20, 413. 13–414. 24.

у престоници се појавила извесна група људи која је узвикивала да стари цар треба да се врати на престо, поготову зато што је постојала реална бојазан да ће млади Андроник умрети. Присталице старог цара настојале су особито да истакну да чин замонашења није био својевољан, а онда самим тим ни легитиман, те су тако покушавале да докажу да стари василевс заправо и није био монах. Колико је, међутим, ова фракција подржавалаца старог цара била јака и да ли је постојала реална могућност да се Андроник II заиста враги на престо, није могуће са сигурношћу утврдити, пошто извори о томе не дају никакве конкретне податке. И овога пута, као и у претходним случајевима, реаговао је протостратор Синадин, који је под претњом смрћу дао старом цару да се закуне и потпише да се неће вратити на трон нити да ће пробати да доведе било кога другог на власт.¹⁶ На тај начин уклоњена је и последња могућност да се Андроник II поново домогне престола и да га остави неком другом до свом унуку. Осим тога, сама чињеница да је фракција која је била за повратак Андроника Старијег на власт покушала да изврши преврат довољан је показатељ да је и у тим редовима постојала ако не значајна, а оно свакако не неважна опозиција младом Андронику. Опозиција младом Андронику постојала је, како се да наслутити, и у редовима ромејске војске, будући да Кантакузин у свом историјском спису, говорећи о сукобу код Пелеканона, истиче да Андроник III није желео сурово да казни војнике који су побегли на крају са бојног поља, плашећи се да би они то могли протумачити као цареву освету јер су служили његовом деди.¹⁷

Јовану Кантакузину је, дакле, заиста било поверено првенство међу свима који су се тада налазили у врху државне власти. О томе, уосталом, сведоче и ранији наводи цара-писца да се Андроник Млађи, у једном тренутку, након пораза код Пелеканона, носио мишљу да свог пријатеља прогласи за савладара ($\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\varsigma\ \dots\ \acute{\epsilon}\lambda\epsilon\chi\epsilon\iota\rho\epsilon\iota\ \tau\omicron\nu\ \mu\acute{\epsilon}\gamma\alpha\nu\ \delta\omicron\mu\acute{\epsilon}\sigma\tau\iota\kappa\omicron\nu\ \lambda\epsilon\iota\theta\epsilon\iota\nu\ \alpha\upsilon\tau\acute{\omega}\ \sigma\upsilon\mu\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\epsilon\iota\nu\ \kappa\alpha\iota\ \sigma\upsilon\nu\delta\iota\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\iota\nu\ \tau\eta\nu\ \acute{\alpha}\rho\chi\eta\nu$), што су подржали и Ана Савојска и Теодор Синадин и Кантакузинов таст Андроник Асен, али је велики доместик ову почаст одбио.¹⁸ Иако исказ Јована Кантакузина треба узети са резервом, нема сумње да је он словио за особу од великог државничког ауторитета и да је у том тренутку, услед непостојања царевог крвног наследника, као и услед чињенице да је Јован Кантакузин био најспособнији међу царевим сарадницима, заиста постојала реална могућност да он постане савладар. Вођење Царства и брига о царици Ани требало је да припадне њему у случају цареве смрти, а као потенцијална претња стабилности уклоњени су из наследства и одстрањени од престола царева мајка Рита Марија, царев стриц деспот Константин и царев деда Андроник II. Андроник

¹⁶ Greg. I, 446. 3–21; *Voordeckers*, Renonciation au trône, 185–188. Треба подсетити да је пред сам почетак сукоба између Андроника II и Андроника III постојала могућност да стари цар за свог наследника прогласи Михаила Катара, ванбрачног сина деспота Константина, Greg. I, 294. 20–296. 18; Cant. I, 14.8–15. 5.

¹⁷ Cant. I, 363. 4–8.

¹⁸ Cant. I, 365. 16–18.

Старији је умро 13. фебруара 1332. године, док је Рита Марија умрла 1333. године у Солуну. Око цара Андроника и његове супруге остали су Кантакузини, Јован и Теодора, Јован XIV Калека, који је 1334. године изабран за патријарха на залагање Кантакузина, али и паракимомен Алексије Апокавк, који је успео да стекне милост великог доместика и уврсти се међу царево најближе сараднике. Важно је истаћи, међутим, да је тада Андроников наследник већ био рођен, те да је питање наследства престола у случају Андроникове смрти тиме требало да буде решено. Због свега горе наведеног, логично би било закључити да је приоритет Андронику III морао бити и званично означавање Јована V као наследника, што би се постигло његовим проглашењем за василевса. Иако у списима двојице историчара не постоје директни подаци да се тако нешто десило, њихови индиректни наводи, чини се, не остављају простора сумњи да је Јован V још за очев живота понео савладарску титулу.

Јован V Палеолог се родио 18. јуна 1332. године у Дидимотици.¹⁹ Индикативно је да се наследник младог Андроника родио у том граду, а не у Цариграду, што, уосталом, показује да је трачки град био резиденција Андроника III, коме је после споразума у Региону 1321. године и припао тај део Царства.²⁰ Рођење царевог наследника пропраћено је, према наводима Нићифора Григоре, посебним „латинским” играма, ђостром и турниром, које су умногоме биле налик на Олимпијске.²¹

На први помен Јована V са титулом *василевса* у историјском спису Нићифора Григоре наилазимо у приповести о царевој експедицији на Лезбос 1335/1336. године.²² Како Григора саопштава, управо у то време, док је Андроник III био заузет војним стварима, стигла је вест да је дружина (στάσις) неких младих људи планирала да заједно са Латинима из Галате, за које су се надали да ће бити њихови сарадници, припреми преврат. Циљ те дружине било је преузимање царске власти и, уколико буде могуће, убиство царице а потом и њеног сина, цара Јована (τὸν ταύτης υἱὸν Ἰωάννην τὸν βασιλέα), а онда и свих оних који би пожелели да им се супротставе.²³ Реч је, као што касније Григора наводи, о извесним Ромејима, међу којима се највероватније налазио и деспот

¹⁹ За датум и детаљније податке о деци Андроника III и о Јовану V Палеологу в. *Paguћ*, Јован V, 79–88. Рођење сина и наследника Андроника III, међутим, у свом историјском спису Кантакузин уопште не помиње.

²⁰ И након 1328. године и званичног збацивања Андроника II са власти, Дидимотика је остала резиденција царевог унука, који је некад користио и Порфирогенитову палату у Цариграду, док је стари цар боравио у Влахерни, *Paguћ*, Јован V, 85–86

²¹ Greg. I, 482. 1–483. 3. Постоји мишљење да се у византијској књижевности користи управо опис цара који учествује на играма као један од топоса за унижавање царског достојанства, *Lilie, Reality and Invention*, 173. Кантакузин такође помиње те игре које је млади цар приредио поводом доласка своје невесте из Савоје, али хвали Андроника III како се у њима показао као веома умешан, те су му се дивили и Латини који су дошли као царичина пратња, Cant. I, 205. 13–206. 1.

²² Детаљније о тој експедицији, *Bosch*, Andronikos III., 129–132.

²³ Greg. I, 530. 1–8.

Димитрије Палеолог, будући да су против њега такође изнете оптужбе. Ипак, Андроник III се према своме стрицу показао веома милостивим, можда и због тога што је на њега утицала тетка Симонида, која је, поред Григоре, била једна од присутних приликом суђења завереницима.²⁴

На исту титулатуру Јована Палеолога наилазимо и у делу Јована Кантакузина, будући да цар-писац на неколико места у свом спису помиње Јована V са титулом *василевса* пре његовог званичног крунисања за цара. Цар-писац то најпре чини када објашњава разлоге који су навели патријарха Калеку да иступи као заштитник Јована Палеолога. Он, наиме, каже да је цар Андроник наредио да буде одлучен свако онај ко би покушао нешто против његовог сина након његове смрти, те је патријарх настојао да се управља по царевој заповести. Калека је стога сматрао да он треба да преузме управу над регентством, бар док је царев син, цар Јован (ὁ τοῦ βασιλέως παῖς Ἰωάννης ὁ βασιλεύς) у детињем узрасту.²⁵ На другом месту, говорећи о злоби паракимомена Апокавка, Кантакузин саопштава да је овај покушао да убеди царицу Ану да помаже свог сина-цара Јована (τὸν υἱὸν βασιλέα τὸν Ἰωάννην) миром, од чега су је одговорили цареви рођаци, наводећи да у тренутку када се још жали за преминулим царем није прави моменат за прославу такве врсте.²⁶ Најзад, када говори о сопственом проглашењу за цара у Дидимотици, Кантакузин каже да је инсистирао да пре његовог и имена његове супруге Ирине буду поменута имена царице Ане и цара Јована (ὁ Ἰωάννης ὁ βασιλεύς).²⁷ Иако се за наводе двојице историчара може сумњати да представљају антиципацију догађаја, те да за Јована Палеолога употребљавају титулу која је била важећа у моменту састављања списка (ово тим пре за Кантакузина, који је чувањем легитимитета Палеологове власти заправо правдао своју узурпацију),²⁸ податак из кратке хронике бр. 10, чини се, иде у прилог претпоставци да је Јован V био савладар свог оца.

²⁴ Greg. I, 531. 10–534. 2.

²⁵ Cant. II, 18. 18–20.

²⁶ Ibid, 64. 8–14.

²⁷ Ibid, 166. 11–14.

²⁸ *Χριστοφιλοπούλου*, Ἐκλογή, 190. Сличан проблем се јавља и у вези са датовањем проглашења Андроника II за савладара, будући да се за њега у сличној ситуацији у изворима употребљава титула *βασιλεύς*. Наиме, још је Ф. Делгер сматрао, на основу исказа Ниџифора Григоре, али и Манојла Оловола, чије је говоре датовао у 1261. годину, да је Андрониково проглашење или непосредно претходило или коинцидирало са крунисањем његових родитеља у Светој Софији августа 1261. године, *Dölger*, *Dynastische Familienpolitik*, 185–186. Померањем Оловолових говора у 1265, 1266. и 1267. годину, дало би се закључити да је Андрониково проглашење за василевса уследило нешто касније, што би било сасвим логично, будући да је 25. децембра 1261. Михаило VIII дао ослепити Јована IV Ласкариса, чиме су тензије између цара и патријарха Арсенија достигле врхунац, те би се тешко могло замислити да би у тим приликама Михаило своју позицију додатно компромитовао проглашењем свог сина за савладара, *Failler*, *Proclamation impériale*, 243–247. Андрониково проглашење је, дакле, могло бити извршено најраније 1262. а најкасније 1265. године, када се са титулом *βασιλεύς* среће у Оловоловом говору, *Macrides*, *New Constantines*, 37–38.

Наиме, када се у белешци бр. 7 поменуте хронике говори о смрти цара Јована V Палеолога, наводи се да је он владао 59 година и седам месеци (ἔβασίλευσεν χρόνους πεντήκοντα καὶ ἑννέα, μῆνας ἑπτὰ),²⁹ што значи да би се почетак његове *василије* дао сместити у 1332. годину, годину његовог рођења. Уколико се поклони поверење податку из кратке хронике, то би даље значило да је Јован V стекао титулу *василевса* одмах по свом рођењу, односно да је очев савладар постао јуна месеца 1332.

Најзад, потребно је осврнути се и на званичан документ који је тих година склопљен са једном италијанском републиком, као и на нумизматички материјал који указује на посебан положај младог василевса и наследника Андроника III. Наиме, у уговору са Ђеновом од 5. септембра 1341. године, царица Ана помиње се као *domina Anna in Cristo Deo fidelis imperatrix et moderatrix Romeorum Paleologina*, док се Јован V помиње као *excellentissimus dominus Iohannes Dei gratia imperator Romeorum*.³⁰ Оваква интитулација царице Ане и Јована Палеолога недвосмислено указује на то кога су Ђеновљани сматрали вршиоцима врховне власти у Царству пре званичног крунисања Јована Палеолога, али и пре избијања другог грађанског рата, октобра 1341. године. То су, дакле, били царица Ана Савојска, која је имала и титулу *авѿокрайѿорисе*, будући да је титула *moderatrix* њен латински пандан, док је Јован Палеолог имао само титулу *василевса*, не и *авѿокрайѿора*, јер до тог датума још увек није био званично крунисан.³¹ Осим поменутог уговора, нумизматички материјал за који се претпоставља да је емитован или крајем владавине Андроника III или непосредно после његове смрти не оставља простора сумњи да су Ана Савојска и њен син иступали као заједнички господари Царства. Посебну пажњу привлаче монете на којима је Јован V приказан на левој, почасној страни аверса, док је на десној страни аверса приказана његова мајка. На реверсу се појављује Андроник III Палеолог, што је, уколико се прихвати да је новац емитован одмах по Андрониковој смрти, могло послужити као показатељ легитимитета власти за који су царица и њен син настојали да се вежу.³² У том случају, радило би се о посебном типу монета, о комеморативним новчићима, који су имали за циљ да подсети на преминулог цара Андроника III и тиме истакну његовог директног наследника.³³ Постоје, међутим, други типови новца, на којима је Ана Савојска приказана на левој, почасној страни, са скиптром у руци, док њен син Јован, са крстом и акакијом, заузима десну страну аверса. Међутим, примећен је виши положај руку Јована Палеолога у односу на позицију Аниних руку, што се објашњава чињеницом да је Јован V, иако малолетан, био прави цар, али је у том тренутку у његово име владала мајка. То је и било реално стање, које се јасно види и у наративним

²⁹ Kleinchroniken I, No 10, 104.

³⁰ Bertolotto, Nuova serie di documenti, 547.

³¹ Bertelé, Anna di Savoia, 64–65; Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογή, 191.

³² Bertelé, Monete e sigilli, 59–63; Idem, Anna di Savoia, 3.

³³ Dölger, Besprechung, 194–195.

изворима тог периода (у периоду пре Јовановог крунусања, Кантакузин приликом помена имена царице Ане и њеног сина првенство даје царици),³⁴ али и из поменутог уговора са Ђеновом, у коме се пре имена Јована Палеолога, као владарка означава његова мајка.³⁵

Из свега наведеног може се претпоставити да је Јован V Палеолог добио титулу *василевса* највероватније још за очева живота, те да је био савладар Андроника III. Могуће је да том приликом није дошло до неке званичне церемоније проглашења, иако би таква констатација могла зачудити, будући да је Андроник III несумњиво с великим нестрпљењем очекивао рођење наследника. Ипак, не треба заборавити да је поводом Јовановог рођења Андроник III уприличио игре, те је могуће да је наследник том приликом и проглашен. Непомињање званичног проглашења Јована V, међутим, не представља изузетак. Треба се сетити примера цара Теодора II Ласкариса, за кога је показано да је био очев савладар и да је, попут Јована V, носио само титулу *василевса*, иако извори не говоре када се његово проглашење одиграло.³⁶ Исти је случај и са Јованом IV Ласкарисом, кога Акрополит у свом спису помиње са том титулом, не дајући никакве даље детаље о чину проглашења.³⁷ Андроник II, рођен 1259, такође се помиње са титулом *василевса* приликом тријумфалног уласка Михаила VIII у Цариград 1261. године, без навођења даљих детаља.³⁸ Титула *авџоκραιџора* Андронику II била је додељена тек након његовог крунусања за савладара, 1272. године, о чему са посебним детаљима приповеда Георгије Пахимер.³⁹ Син Јована V Палеолога Андроник IV такође је врло рано добио титулу *василевса*, иако не постоје никакви подаци о самој церемонији проглашења. Наиме, како Јован Кантакузин пише, приликом крунусања његовог сина Матије за цара, решено је да се име Јована V Палеолога прећути, док се споменуло име царице Ане и њеног унука, цара Андроника (Ἄνναν μέντοι τὴν βασιλῖδα καὶ τὸν θυγατρίδοῦν Ἀνδρόνικον τὸν βασιλέα εὐφημεῖσθαι).⁴⁰ Јасно је да је и Андроник IV врло млад проглашен за очевог савладара, будући да је рођен 1348. године, а да је крунусање Матије Кантакузина обављено 1353. године. Стога је Андрониково проглашење могло бити између 1348. и 1353, можда чак и по избијању рата између Кантакузина и Палеолога 1351. године.⁴¹ Најзад, никако не треба заборавити

³⁴ Cant. II, 166. 11–14.

³⁵ Bertelé, Monete e sigilli, 64. На сличан пример примата царице у односу на њеног малолетног сина наилазимо и у случају царице Ирине и Константина VI, *Осџројорски*, Сацаровање, 188, нап. 26.

³⁶ Macrides, History, 39–40; Angelov, Theodore II Lascaris, 279; Pavlović, Theodore II, 588–892.

³⁷ Macrides, History, n. 11, 338.

³⁸ Greg. I, 87. 10–14. О томе детаљније нап. 28.

³⁹ Pach. II, 410–416. Григора, додуше, са мање детаља помиње автократорску титулу Андроника II, Greg. I, 109. 22–23

⁴⁰ Cant. III, 269. 7–18.

⁴¹ О проглашењу Андроника IV за цара в. детаљно, *Ферјанчић*, Савладарство, 341–342. Проглашење Андроника IV можда би најлогичније било довести у везу са династичким договором који је направљен између Кантакузина и представника куће Палеолог, Ане Савојске и

ни речити пример Јована VII Палеолога, који је свог јединог сина Андроника V прогласио за цара, највероватније приликом тријумфалног уласка у Цариград у ноћи између 13. и 14. априла 1390. године, када је са престола збацио свог деду, Јована V. Тиме је Јован VII несумњиво желео да истакне да наследство престола лежи у његовој грани породице Палеолог, а не оној његовог стрица Манојла II.⁴² Дакле, титула *василевса* бивала је додељена младом савладару без неке нарочите помпе⁴³ и она је свакако означавала наследника и савладара који није био крунисан.⁴⁴ Јован V Палеолог званично је крунисан тек након избијања грађанског рата, 19. новембра 1341. године, о чему нас обавештавају како историчари овог периода, тако и кратка хроника.⁴⁵

Андроник III је, као што је показано, означио свог наследника још за свога живота. Јовану V, међутим, титула *авѿокрайѿора* званично је додељена тек након избијања грађанског рата, али и, што је још значајније, тек након проглашења Јована Кантакузина за цара, 26. октобра 1341. године у Дидимотици, Јовановом родном граду. Кантакузин је за своје проглашење изабрао дан када се прославља Свети Димитрије, иначе заштитник породице Палеолог.⁴⁶ Насупрот томе, патријарх Калека, један од тројице регената, како би што брже одговорио на Кантакузиново проглашење, изабрао је за Јованово крунисање неки сасвим безначајан датум, 19. новембар, а уз то је још био и понедељак.⁴⁷ Нема сумње да се патријарху журило да регентству званично обезбеди легитимитет, али је врло индикативно да је Кантакузин своје проглашење и пут ка трону, избором места и датума проглашења, настојао да веже за династију Палеолог. Такође, избор датума његовог крунисања, 21. мај 1346. године, када се празнују Свети Константин и Јелена, несумњиво је имао за циљ да се Кантакузин, везивањем за Константина Великог, наметне као први међу царевима са којима се тих година носио – Јованом V и Стефаном Душаном. Сви ови догађаји, али пре свега чињеница да је Јован V у тренутку избијања грађанског рата био малолетан, утицали су на то да се његово савладарство, условно речено, заборави. Ово тим пре што је историографија која је до нас дошла, у погледу тих догађаја, веома

Јована V, по коме је престо требало да се врати у руке Палеолога. С тим у вези рођење Јовановог наследника добило би још више на тежини, те је могуће да је он одмах тада и добио титулу *василевса*, Failler, *Déposition*, 60, нап. 78.

⁴² *Οικονομίδης*, Σημείωμα, 23–32; *Ферјанчић*, Савладарство, 356–357.

⁴³ Историчари епохе Палеолога у својим делима описују церемонију крунисања цара и његовог савладара, не и проглашења. Такав је случај са описом крунисања Андроника II, Pach II, 413. 15–415. 9, Михаила IX, Pach. III, 218–221, Андроника III, Cant. I, 193. 18–204. 3.

⁴⁴ *Χριστοφιλοπούλου*, Περί τὸ πρόβλημα, 387; *Eadem*, Περί τὸ πρόβλημα II, 496.

⁴⁵ Greg. I, 616. 7–13; *Kleinchroniken I*, No 9, 92. Кантакузин не даје податке о датуму Јовановог крунисања, иако га и том приликом означава као цара, Cant. II, 218. 3–6.

⁴⁶ Познато је да је Михаило VIII обновио Манастир Св. Димитрија-Келивара у Цариграду, о чему сведочи у типичу манастира, који представља својеврну *Ауѿобиографију* оснивача династије, Michaelis Palaeologi de vita sua, 447–475; BMFD, 1241–1252.

⁴⁷ Greg. I, 616. 7–13.

позитивно настројена према његовом тасту, Јовану Кантакузину, док нам, од противничке стране није сачуван сличан спис. Ипак, остало је познато за којим документима су посезали чланови регентства, пре свих Јован XIV Калека, како би доказали да је њихова улога државних првака и заштитника Јована Палеолога сасвим легитимна.

Како сазнајемо из приповести Нићифора Григоре, пред сам почетак сукоба, патријарх Калека, кога је Алексије Апокавк у то убедио, обзнанио је извештај документ (βιβλίον, или како се касније наводи τὰ τοῦ βασιλέως γράμματα) цара Андроника III, који је иначе био поверен патријарху на чување, а који се тицао старања о царевој супрузи и деци и који је био сачињен још када је цар ишао у Солун да се бори против Сиргијана Палеолога. На основу тог документа патријарх је покушао да преузме на себе старатељство над Јованом V и управу у држави, правдајући то тиме да је једино праведно да се испуни последња воља царева, те да се не ради противно њој, како би се спречило да неочекивани таласи крену на државу Ромеја, као што се, уосталом, десило у доба ондашњег патријарха Арсенија, алудирајући тиме на сукоб Михаила Палеолога и византијског црквеног поглавара. С тим у вези, требало је да управо патријарх понесе одговорност за сигурност младог цара. Кантакузинов одговор на патријархов захтев био је да су доместик и цар имали обичај да се у свему саветују, те да је чак млади цар желео да Кантакузина прогласи својим савладарем, што је овај одбио. Документ који је био у Калекином поседу издат је, према Кантакузиновом објашњењу, јер је цар увек мислио на обезбеђивање наследства престола, а поверен је патријарху јер се Андроник вероватно плашио да, уколико би се њему нешто догодило, исто би се десило и великом доместику, будући да су њих двојица увек заједно учествовали у војним кампањама. Да је, међутим, Кантакузин тада боравио у Граду, цар никада не би такав документ сачинио, јер би у том случају знао да има ко да се стара о његовој породици. Њему је и била поверена управа над државним стварима (ἐπιτροπὴ καὶ διοίκησις τῶν βασιλικῶν πραγμάτων), како је Кантакузин настојао да подсети Калеку, те је још једино остало да се изврши и спајање две породице – царев син требало је да се вери доместиковом ћерком.⁴⁸

Из ове Григорине констатације, врло повољне за Јована Кантакузина, међутим, индиректно се да закључити следеће: цар Андроник III Палеолог јесте саставио повељу којом се старатељство над његовим наследником поверавало патријарху и коју је он сад обзнањивао, а веридба Јелене Кантакузин и Јована V требало је да формализује тесну везу која је постојала између цара и његовог најближег сарадника у власти, те тиме, највероватније, и предупреди било какву врсту опасности која би по наследника Андроника Млађег могла доћи од стране великог доместика. Том веридбом, али и претпостављеним проглашењем

⁴⁸ Greg. II, 579. 23–584. 2.

Јована V за савладара, Андроник III је желео да осигура миран прелазак власти на свог сина и, у исто време, ода почаст свом пријатељу, који је до Јовановог рођења вероватно и стварно био виђен за савладара.⁴⁹

Упркос настојањима Андроника III да престо византијских царева сачува од свих олуја и потреса и тиме га нетактног преда своме законитом наследнику, млади василевс у томе није успео. Прерана смрт и малолетство Јована Палеолога довели су до сукоба међу државним првацима, упркос томе што је наследник још за очева живота био јасно назначен. Колико год да су се цареви династије Палеолог трудили да институцијом савладарства осигурају наслеђе у оквиру директне гране своје породице, чини се да су управо тиме само још више усложњавали комплексно питање наследства. То ће се јасно видети на прелазу између XIV у XV столеће, када је сукоб Јована V и његовог најстаријег сина и савладара Андроника IV проузроковао истовремено постојање четворице *василевса*,⁵⁰ који су, без обзира на то да ли су у датом тренутку имали титулу *автoкpaтoрa* или не, настојали да се наметну као једини легитимни владари Царства, као и да наслеђе престола обезбеде својим директним потомцима.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Bertolotto G.*, Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'impero bizantino, Atti della Società Ligure di Storia Patria, XXVIII, fasc. 2, Genova 1898.
- Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, ed. *Thomas J., Constantinides Hero A., Constable G.*, Vol. 4, Washington D. C. 2000.
- George Akropolites: The History, Introduction, translation and commentary by *Macrides R.*, Oxford 2007.
- Georges Pachymères, Relations historiques II, édition et notes par *A. Failler*, traduction française par *V. Laurent*, Paris 1984.
- Georges Pachymères, Relations historiques III, édition, traduction française et notes par *A. Failler*, Paris 1999.
- Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua: Opusculum necnon Regulae quam ipse monasterio S. Demetrii praescripsit fragmentum, ed. *Grégoire H.*, Byzantion 29/30 (1959–1960) 447–476.
- Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I–IV, vol. I–III, ed. *L. Schopeni*, Bonnae 1828–1832.

⁴⁹ Кантакузин и Григора се слажу у наводима да је патријарх Калека сматрао да њему пре свих припада старање о Јовану V, јер су такве ствари биле уобичајене и раније. Међутим, посебно је важно навести да Кантакузин, за разлику од Григоре, који детаљније објашњава на који тип документа се патријарх позивао, наводи да се радило о одлучењу (*ἀφορισμόν*) онога који би само покушао нешто против царевог деце. Велики доместик је, међутим, како наводи и сам, још раније инсистирао на томе да Андроник обавезе поданике заклетвама на верност његовом сину, како се после његове смрти ништа лоше не би десило, *Cant.* II, 17. 13–18. 23. Илузорност заклетви и алудирање на случај Јована Ласкариса и Михаила VIII Палеолога на овом месту врло су јасно истакнути. О коришћењу лика Михаила VIII у делу Јована Кантакузина в. *Николић, Павловић, Слика Михаила VIII*, 162–172.

⁵⁰ Реч је о Јовану V, Андронику IV, Манојлу II и Јовану VII, као и о сину Јована VII, Андронику V, који је, вероватно, умро између 1403–1408. године, *Dennis, Unknown Byzantine Emperor*, 178–180.

- Johannes Kantakouzenos, *Geschichte II*, übersetzt und erläutert von *Fatouros G.* und *Krischer T.*, Bibliothek der griechischen Sprache 17, Stuttgart 1982.
- Nicephori Gregorae Byzantina Historia, I–II, cura L. Schopeni, Bonnae 1829–1830.
- Die byzantinischen Kleinchroniken I, ed. *P. Schreiner*, Wien 1975.

Литература – Secondary Works

- Angelov D. G.*, Theodore II Laskaris, Elena Asenina and Bulgaria, Средновековният българин и „другите“, Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов, София 2013, 273–297.
- Bertelè T.*, Anna di Savoia, imperatrice di Bisanzio, Atti della XXVI riunione della Società italiana per il progresso delle scienze, Roma 1938.
- Bertelè T.*, Monete e sigilli di Anna di Savoia, imperatrice di Bisanzio, Roma 1937.
- Bosch U.*, Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341, Amsterdam 1965.
- Dennis G.*, An unknown Byzantine Emperor, Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft 16 (1967) 175–187.
- Dölger, F.*, Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos (1258–1282), ПΑΡΑΣΠΟΡΑ, Ettal 1961, 178–188.
- Dölger, F.*, Besprechung des Buches von *T. Bertelè*, Monete e sigilli di Anna di Savoia, imperatrice di Bisanzio, Roma 1937, Byzantinische Zeitschrift 38 (1938) 193–196.
- Failler A.*, La déposition du patriarche Calliste Ier (1353), REB 31 (1973) 5–163.
- Failler A.*, La proclamation impériale de Michel VII et de Andronic II, Revue des études byzantines 44 (1986) 237–251.
- Lascaratos J.*, The fatal disease of the Byzantine Emperor Andronicus III Palaeologus (1328–1341 AD), Journal of the Royal Medicine 90 (1997) 106–109.
- Lilie R.-J.*, Reality and Invention. Reflections on Byzantine Historiography, Dumbarton Oaks Papers 68 (2014) 160–162.
- Macrides R.*, Kinship by Arrangement: The Case of Adoption, Dumbarton Oaks Papers 44 (1990) 109–118.
- Macrides R.*, The New Constantine and the New Constantinople – 1261?, Byzantine and Modern Greek Studies 6 (1980) 13–41.
- Malatras C.*, The “Social Aspects” of the Second Civil War (1341–1354), Thessalonique au temps des zélotés, édité par *Congordeau M.-H.*, Paris 2014, 99–116.
- Pavlović B.*, Theodore II Laskaris as co-emperor: reality and misapprehensions in Byzantine historiography, Zbornik radova Vizantološkog instituta 50/2 (2013) 587–607.
- Voordreckers E.*, A propos de la renonciation au trône d’Andronic II Paléologue en 1330, Revue des études byzantines 26 (1968) 185–188.
- Ферјанчић Б.*, Савладарство у доба Палеолога, Зборник радова Византолошког института 24–25 (1986) 307–383 [*Ferjančić B.*, Savladarstvo u doba Paleologa, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24–25 (1986) 307–383].
- Николић М., Павловић Б.*, Слика Михаила VIII у делима историчара епохе Палеолога, Зборник радова Византолошког института 54 (2017) 143–181 [*Nikolić M., Pavlović B.*, Slika Mihaila VIII u delima istoričara epohe Paleologa, Zbornik radova Vizantološkog instituta 54 (2017) 143–181].
- Павловић Б.*, „Ромејска историја” Нићифора Григоре: историјска анализа дела (необјављена докторска дисертација), Београд 2018 [*Pavlović B.*, „Romejska istorija” Nićifora Grigore : istorijska analiza dela (unpublished doctoral dissertation), Beograd 2018].
- Рагућ Р.*, Сфранцис Палеолог – просопографска белешка, *P. Rađuh*, Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје, Београд 2003, 11–22 [*Radić R.*, Sfrancisc Paleolog – prosopografska beleška, *Radić R.*, Iz Carigrada u srpske zemlje. Studije iz vizantijske i srpske istorije, Beograd 2003, 11–22].

- Radić P.*, Време Јована V Палеолога (1332–1391), Београд 1993 [*Radić R.*, Vreme Jovana V Paleologa (1332–1391), Beograd 1993].
- Осџуроџорски Г.*, Сацаровање у средњовековној Византији, *Г. Осџуроџорски*, Из византијске историје и просопографије, Сабрана дела III, Београд 1970, 180–191 [*Ostrogorski G.*, Sacarovanje u srednjovekovnoj Vizantiji, *G. Ostrogorski*, Iz vizantijske istorije i prosopografije, Sabrana dela III, Beograd 1970, 180–191].
- Οικονομίδης Ν.*, Σημείωμα γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο Ε΄ Παλαιολόγο (1390), *Θησαυρίσματα* 5 (1968) 24–32. [*Oikonomidēs N.*, Sēmeiōma gia ton Androniko E' Palaiologo (1390), *Thēsaurismata* 5 (1968) 24–32].
- Χριστοφιλοπούλου Α.*, Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Ἀθῆναι 1956. [*Hristofilopoulou A.*, Eklogē, anagoreusis kai stēpsis tou vyzantinou autokratoros, Athēna 1956].
- Χριστοφιλοπούλου Α.*, Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναδείξεως τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 12 (1961–2) 375–399. [*Hristofilopoulou A.*, Epistēmonikē Epetēris tēs Filosofikēs Sholēs tou Panepistēmiou Athēnōn 12 (1961–2) 375–399].
- Χριστοφιλοπούλου Α.*, Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναδείξεως τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 13 (1962–3) 458–497. [*Hristofilopoulou A.*, Epistēmonikē Epetēris tēs Filosofikēs Sholēs tou Panepistēmiou Athēnōn 13 (1962–3) 458–497].

Bojana Pavlović

Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade

bojana.pavlovic85@gmail.com

THE CO-RULERSHIP OF JOHN V PALAIOLOGOS

It has long been known that the institution of co-rulership, whose beginnings can be traced to the early Byzantine period, has distinctively evolved in the last centuries of the Empire's existence, during the reign of the Palaiologan dynasty. Therefore, it is by no means surprising that the emperor often appointed his eldest son as co-ruler, in which way he clearly wanted to mark his legitimate heir, since there was no official document which regulated the right of inheritance in the Byzantine empire. However, the only exception in this regard seems to be the emperor John V Palaiologos (1341–1391), who has been considered neither as a proclaimed nor crowned co-ruler during his father's reign. Nevertheless, such claims can be revised thanks to the information we find in the narrative, as well as documentary and material sources of the period. Apart from that, the existence of a strong opposition to Andronikos III's reign, and therefore to that of his son, should speak in favor of the fact that it was the priority for Andronikos III to provide himself a blood heir, as well as to secure the throne for him in the years to come.

The sources that support this thesis are the accounts of the two historians, Nikephoros Gregoras and John Kantakouzenos. In their *Histories* we find John Palaiologos mentioned with the title of βασιλεύς even before his official coronation on 19th November 1341. Gregoras mentioned the young emperor with this title when he referred to the conspirators who, during Andronikos III's absence from

Constantinople in 1335/1336, plotted to kill the empress Anna and her son, the *emperor* John (τὸν ταύτης υἱὸν Ἰωάννην τὸν βασιλέα). John Kantakouzenos mentioned the young emperor John with the title three times before his official coronation. Although it could be said that the mention of John V with this title merely reflected the later state of affairs (especially in the case of Kantakouzenos, for he referred to Palaiologos as βασιλεύς in order to justify his usurpation by preserving the legitimacy of his opponent) the statements of the two historians can be supported by the data from the short chronicle No 10. When the chronicle refers to the death of the emperor John, it mentions that he ruled 59 years and seven months (ἔβασίλευσεν χρόνους πεντήκοντα καὶ ἑννέα, μήνας ἑπτὰ), which means that the beginning of his βασιλεία should be placed in June of 1332, the year of his birth.

Apart from these sources, in one official document, a contract concluded with Genoa on 5th September 1341, before the outbreak of the civil war with Kantakouzenos, empress Anna is mentioned as *domina Anna in Cristo Deo fidelis imperatrix et moderatrix Romeorum Paleologina*, while her son, John V, is mentioned as *excellentissimus dominus Iohannes Dei gratia imperator Romeorum*. Finally, numismatic evidence also supports the hypothesis that John V enjoyed special status even before his official coronation. Namely, on the coins issued, most probably, shortly after Andronikos III's death, John V appears together with his mother on the avers, while the late emperor Andronikos appears on the reverse. It is probable that we deal with the special types of coins, commemorative coins, which were aimed at reminding the population of the deceased emperor, and thereby, at pointing out his direct heir.

It can be concluded that Andronikos III designated his son as co-ruler right after his birth, on 18th June 1332. This would have been a very logical act of the emperor, since it is known that, on the occasion of his illness in 1329/1330, the emperor had to deal with serious pretenders to the throne: his mother Rita Maria (supported by Syrgiannes Palaiologos and Alexios Apokaukos), his uncle, despot Constantine, and his grandfather, emperor Andronikos II. Naturally, it would be wrong to leave out the pretensions of John Kantakouzenos, who, even though was at that time designated as *προστάτης καὶ ἡγεμὼν* of empress Anna and her unborn child, was later tried to be bypassed by the appointment of patriarch John Kalekas as guardian of Andronikos III's minor heir, and by plans to marry John V to Helena Kantakouzene. Although it is most probable that there was no official ceremony following the designation of Andronikos III's co-ruler, this would not be surprising, for there are other examples that support this practice: the case of Theodore II Laskaris, John IV Laskaris, Andronikos II Palaiologos and, finally, Andronikos IV Palaiologos, who is also mentioned with the βασιλεύς title before his coronation as co-ruler. However, despite the efforts of Andronikos III to preserve the throne for his legal heir, his attempts failed. His early death and minor age of John V led to the conflict among distinguished members of the regency, even though the rightful heir to the throne was clearly indicated while his father was still alive.